

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ: ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΡΓΕΙΕΣ

Σεραφεΐμ Σεφεριάδης, λέκτορας, Τμήμα Πολιτικής και Ιστορίας,
Πάντειο Πανεπιστήμιο

Παρά τον εξ ανάγκης συνοπτικό –συνεπώς και ελλειπτικό– χαρακτήρα του, το κείμενο που ακολουθεί χαρακτηρίζεται από τον ιδιαίτερα φιλόδοξο στόχο του: αποσκοπεί στην πυκνή καταγραφή και αποτίμηση δυο μορφών πολιτικής, μιας δημόσιας-κρατικής και μιας συγκρουσιακής-δικεδικητικής¹. Στον επίσημο-κρατικό πόλο διερευνάται μια ιδιότυπη, πανευρωπαϊκής εμβέλειας, μορφή πολιτικής, η *Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση* (ΕΣΑ), ενώ στο δικεδικητικό - συλλογικό πόλο οι κυρίαρχες στρατηγικές του ελληνικού συνδικαλισμού κατά την τελευταία δεκαετία. Η «αμφίπλευρη» οπτική της εργασίας, η ταυτόχρονη ενασχόληση με κρατική και δικεδικητική πολιτική, δεν συνηθίζεται στις συναφείς βιβλιογραφίες (δημόσιες πολιτικές, εργασιακές σχέσεις, αλλά και κοινωνικά κινήματα), όμως επιτρέπει καλύτερη θέαση των προβλημάτων και αναδεικνύει ερωτήματα που ο θεματικός κερματισμός κάποτε αφήνει αδιευκρίνιστα και κάποτε συγκαλύπτει. Ακόμα πιο καίρια, αναδεικνύει και εμπλέκει στα προς διερεύνηση ζητήματα τη στενή αλληλεπίδραση πολιτικής και συλλογικών υποκειμένων.

1. Ως η «πολιτική» νοούνται εμπρόθετες κρυσταλλώσεις επιχειρησιακά επεξεργασμένων ιδεολογικών θέσεων. Πρόκειται για ορισμό που παραπέμπει στην πλέον περιεκτική λεξικογραφική σημασία του όρου –ως τρόπου ή συστήματος διεξαγωγής, χειρισμού και «καθοδηγήσεως μιας οιασδήποτε δράσεως» (σύμφωνα με το Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό του *Ηλίου*). (Μια πιο εξειδικευμένη –και συνηθέστερη– σημασία είναι πολιτική: «Τέχνη και/ή επιστήμη του κυβερνάν».) Οι προσδιορισμοί «εμπρόθετες» και «επιχειρησιακά επεξεργασμένες» αποσκοπούν, αντίστοιχα, στην επισημάνση (α) του μη τυχαίου, και (β) του πραξιακά προσανατολισμένου χαρακτήρα των θέσεων που η πολιτική προωθεί. Ως δημόσια - κρατική αναφέρεται η πολιτική που εκπορεύεται από κρατικά - κυβερνητικά υποκείμενα συνήθως (αλλά όχι πάντοτε) εθνικής εμβέλειας, ενώ ως δικεδικητική (ή συγκρουσιακή) αυτή η οποία εκπορεύεται από μη κυβερνητικές οργανώσεις και ευρύτερα κοινωνικά - συλλογικά υποκείμενα με στοιχειωδώς συγκροτημένη θεσμική υπόσταση.

Πολιτική και Συλλογικότητες

Παρά τις συχνές μεταλλαγές στην ονοματολογία και τις αναλυτικές οπτικές γωνίες, τα «συλλογικά υποκείμενα» ήταν και παραμένουν πρωταρχική έννοια για μεγάλο τμήμα της θεωρητικής και εμπειρικής παραγωγής στις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες. Όπως συμβαίνει και με άλλες, ανάλογης εμβέλειας, σημασιολογήσεις (π.χ. «εξουσία», «νομιμοποίηση» κ.λπ.), οι μελετητές φαίνεται να έλκονται από την αναμφισβήτητη χρηστικότητα της έννοιας κατ' αντιστοιχίαν προς τη δυσκολία τους να την ορίσουν και την απόλυτη αδυναμία τους να την ποσοτικοποιήσουν. Δεν προτίθεται βέβαια να επιχειρήσω κάτι τέτοιο εδώ. Αποσκοπώ απλώς σε μια κρίσιμη επισήμανση που, αν και απλή, συχνά διαφεύγει της προσοχής μας. Ότι, δηλαδή, τα συλλογικά υποκείμενα δεν είναι ουσιοκρατικές κατηγορίες (που είτε υπάρχουν είτε όχι) σε μια στατική θεώρηση, αλλά πρέπει να προσεγγίζονται *σχεσιακά* και προπαντός δυναμικά στην αέναη αλληλεπίδρασή τους με το περιβάλλον, το κοινωνικο-οικονομικό, το πολιτικο-θεσμικό, το πολιτισμικό-συμβολικό κ.λπ.² Στο πλαίσιο μιας τέτοιας σχεσιακής - δυναμικής θεώρησης η *σημασία της πολιτικής* αναδεικνύεται στο κέντρο της προσοχής μας.

Μέσα από το πρίσμα της ουσιοκρατικής επιστημολογίας σκεπτόμαστε συνήθως την πολιτική ως σύνολο δράσεων (και λόγου για τις δράσεις αυτές) που απορρέει από κοινωνικούς συσχετισμούς. Στις διάφορες αποδόσεις απιότητας, οι συλλογικότητες είναι οι λεγόμενες *ανεξάρτητες μεταβλητές*, και η πολιτική η *εξαρτημένη*. Το συναφές επιχειρησιακό ερώτημα παίρνει έτσι τη μορφή:

- Γιατί έχουμε αυτήν κι όχι μια άλλη πολιτική (είτε επίσημη κρατική πολιτική είτε πολιτική αντιπροσωπευτικών οργανώσεων);

Και η απάντηση:

- Γιατί το «ταξικό ισοζύγιο» είναι έτσι και όχι αλλιώς³.

Η υιοθέτηση μιας σχεσιακής επιστημικής ματιάς έχει άμεσες και ριζικές επιπτώσεις στη διάταξη αυτής της απιότητας - εν δυνάμει την αναδιατάσσει. Αν πάψουμε να θεωρούμε τις συλλογικότητες ως ουσιοκρατικά μεγέθη, το άνυσμα της απιότητας αντιστρέφεται: Η πολιτική παύει να είναι μόνο -ή κυρίως- εξαρτημένη μεταβλητή και γίνεται κεντρική ανεξάρτητη. Επιγραμματικά, παύουμε να θεωρούμε μόνο ότι οι συλλογικές παράγουν πολιτική, αλλά αρχίζουμε να διερευνούμε και το αντίθετο: Πώς η πολιτική παράγει συλλογικότητες.

Απώτερος στόχος της ανάλυσης της ΕΣΑ και των συνδικαλιστικών στρατηγικών που ακολουθεί είναι η διερεύνηση της επίδρασης που έχουν -ως μορφές πολιτικής- στην εργατική συλλογικότητα. Οι εμφάνσεις στην ανάλυση που επιχειρείται είναι βέβαια διαφορετικές για την κάθε περίπτωση. Το πρώτο μέρος του κειμένου αποσκοπεί στην πυκνή

2. Για μια εξαιρετική παρουσίαση και εφαρμογή της σχεσιακής προβληματικής στο φαινόμενο της συγκρουσιακής πολιτικής, βλ. McAdam, Tarrow, Tilly (2001).

3. Πρόκειται για το γνωστό πρόβλημα του κοινωνιολογικού αναγωγισμού της πολιτικής, μιας πρακτικής που ακολουθήθηκε τόσο από το θετικιστικό συμπεριφορισμό όσο και δομο-λειτουργισμό. Για μια εκτενή κριτική, βλ. Sartori (υπό έκδοση).

περιγραφή του στρατηγικού εγχειρήματος της ΕΣΑ με βασικούς στόχους αφ' ενός την αποτίμηση του ιδεολογικού της πυρήνα, και αφ' ετέρου τη διερεύνηση του βαθμού αποτελεσματικότητάς της για περιπτώσεις όπως η ελληνική. Το δεύτερο μέρος, που διερευνά τις συνδικαλιστικές πρακτικές, εμφορείται από μια πιο «πραξιακή» διάθεση. Υποστηρίζοντας πως οι συνδικαλιστικές πρακτικές της τελευταίας δεκαετίας υπήρξαν ως επί το πλείστον αναποτελεσματικές, εννοιολογεί και καταθέτει μια σειρά διαστάσεων συνδικαλιστικής πολιτικής καθ' οδόν προς την αναζήτηση εναλλακτικών.

1. Η ΕΣΑ και η ελληνική περίπτωση

Η διαδικασία ανάδυσης της ΕΣΑ ξεκινά στα μέσα της δεκαετίας του 1990, μια χρονική συγκυρία κρίσης με κύρια χαρακτηριστικά τους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, τη φθίνουσα νομιμοποίηση για τους περισσότερους ευρωπαϊκούς θεσμούς και τα εξαιρετικά υψηλά ποσοστά ανεργίας. Η παραδοσιακή απροθυμία των κρατών-μελών να εκχωρήσουν δικαιοδοσίες άσκησης κοινωνικής πολιτικής σε υπερεθνικά σώματα, και ένας ολοένα εντεινόμενος ευρω-σκεπτικισμός (πρόκειται για την περίοδο παγίωσης της αρχής «επικουρικότητας») είχαν από καιρό καταστήσει την «ισχυρή εκδοχή» της «κοινωνικής Ευρώπης» χιμαιρική (Gold/Cassey/Gill 2000). Ακόμα και αν το επιθυμούσαν όμως, είναι πολύ αμφίβολο αν τα αρμόδια επιτελεία της Ε.Ε. θα ήταν σε θέση να εκπονήσουν πανευρωπαϊκής εμβέλειας πολιτικές για την απασχόληση. Με δεδομένη την «τεράστια ποικιλότητα πολιτικών και πρακτικών στον ευρωπαϊκό χώρο και τη βαθιά ένθεση της κοινωνικής πολιτικής σε ιδιαίτερους εθνικούς θεσμούς», ο στόχος φάνταζε αποθαρρυντικά δύσκολος (Trubeck και Mosher 2001, 6). Όμως από την άλλη, ο επαχθής χαρακτήρας της ευρωπαϊκής ανεργίας δεν άφηνε περιθώρια για απραξία – η Ε.Ε. επειγόταν να αποδείξει ότι οι χρονοβόρες –και για τους περισσότερους Ευρωπαίους αδιαφανείς– διαδικασίες της είχαν τη δυνατότητα να επηρεάσουν τη ζωή του μέσου πολίτη. Η ΕΣΑ είναι απότοκος αυτής της συγκεκριμένης κρουστώσεως παραγόντων: μια απάντηση σε ένα ορατό κενό πολιτικής, όμως με τρόπο που θα επιχειρούσε να υπερβεί τις αδυναμίες της παραδοσιακής ρυθμιστικής προσέγγισης⁴. Τι καινούργιο κομίζει η ΕΣΑ ως πρότυπο άσκησης δημόσιας πολιτικής;

Οι μελετητές υπογραμμίζουν τη «νεο-βουλευαιοκρατική» ιδιαιτερότητα της ΕΣΑ ως καινοτόμου διαδικασίας διακυβέρνησης, που συνδυάζει την πανευρωπαϊκή εμβέλεια με την αρχή της επικουρικότητας. Η βιβλιογραφία υπογραμμίζει ότι είναι περιοδική, περιοριστική, ανοιχτή στην παρέμβαση των «κοινωνικών εταίρων» και απόλυτα ιδιοφυής στις συνθετικές της δυνατότητες – ικανή να προωθεί συγκλίσεις διατηρώντας ταυτόχρονα διαφορετικότητες. Ιδιαίτερα τονίζονται επίσης οι διαφορές της με το προηγουμένως ακο-

4. Παρ' ότι η ελληνόγλωσση βιβλιογραφία είναι ακόμα ισχνή, η ΕΣΑ και η διαδικασία ανάδυσής της έχουν προκαλέσει έντονο διεθνές ενδιαφέρον. Βλ. ενδεικτικά, Abraham (1999), Ardy/Begg (2001), Ashiagbor, D. (2001), Gill/Gold/Cassey (1999), Goetschy (1999, 2000, 2001), Gold/Cassey/Gill (2000), Rhodes/Hemrijik/Ferrera (2001), Trubeck/Mosher (2001).

λουθούμενο «ρυθμιστικό» πρότυπο: στην ΕΣΑ δεν έχουμε νηρεκτίβες, διαταγές και επιβολές –λέγεται– αλλά ανοιχτούς ορίζοντες, διαβούλευση, εν τέλει «περισσότερη δημοκρατία»⁵. Στο πλαίσιο αυτό έχει υποστηριχθεί πως η ΕΣΑ συνιστά έκφανση ενός νέου προτύπου δημοκρατίας, του *διακυβερνητικού - διαβουλευτικού*, που μεταθέτει την προσοχή των ενεχόμενων κοινωνικών υποκειμένων στις διαδικαστικές ιδιαιτερότητες. Από μια πιο πρακτική οπτική γωνία, η διαδικασία την οποία η ΕΣΑ εγκαθιδρύει έχει ως εξής:

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Συμβούλιο καταθέτουν «κατευθυντήριες γραμμές» (οργανωμένες σε τέσσερις πυλώνες πολιτικής) που εννοιολογούν διαστάσεις του αντικειμένου «απασχόληση» με στόχο τη θεσμοθέτηση διαλόγου ανάμεσα στους κοινωνικούς φορείς, τους «κοινωνικούς εταίρους». Κάθε χρόνο, αρχής γενομένης από το 1998, οι κυβερνήσεις των κρατών - μελών συντάσσουν *Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση* (ΕΣΔΑ) υπό το φως των κατευθυντήριων γραμμών, τα οποία και υποβάλλουν στο Συμβούλιο και την Επιτροπή. Στη συνέχεια, το Συμβούλιο εξετάζει τα ΕΣΔΑ και, ενεργώντας με ειδική πλειοψηφία, προβαίνει σε ειδικευμένες κατά χώρα *Συστάσεις*, οι οποίες, αν και δεν είναι τυπικά υποχρεωτικές, είναι προφανώς δεσμευτικές στο συμβολικό επίπεδο – μια πρακτική που επικράτησε να αποκαλείται «ήπιος νόμος» [*soft law*]. Οι διαστάσεις του προβλήματος της απασχόλησης που εννοιολογούνται και από τις οποίες απορρέουν συγκεκριμένες δράσεις αρχίζουν, σιγά - σιγά, να γίνονται γνωστές.

- *Απασχολησιμότητα* – πολιτικές που προωθούν τη μετάβαση από παθητικές σε ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης στο πλαίσιο μιας ευρύτερης προβληματικής «διαχείρισης ανθρώπινων πόρων».

- *Επιχειρηματικότητα* – πολιτικές που επιδιώκουν τη συμπίεση του μη μισθολογικού κόστους εργασίας (μέσω της μείωσης των εργοδοτικών ασφαλιστικών εισφορών) επιδιώκοντας τη διευκόλυνση της ίδρυσης και λειτουργίας επιχειρήσεων, ιδιαίτερα μικρών και μεσαίων.

- *Προσαρμοστικότητα* – πολιτικές που σκοπεύουν στην προώθηση περισσότερο ευέλικτων μορφών εργασίας, και

- *Ίσες Ευκαιρίες* – πολιτικές που αποσκοπούν στην αύξηση των ποσοστών απασχόλησης μέσω της υποβοήθησης της εισόδου περισσότερων γυναικών στην αγορά εργασίας⁶.

5. Μελετητές όπως οι Sabel (2000) και Teague (2001) υποστηρίζουν πως η ΕΣΑ συνιστά πραγματική «επανάσταση στη δημοκρατική διακυβέρνηση», και εγκωμιάζουν την ικανότητά της να ανασχηματίζει πολιτικά δίκτυα, να ενθαρρύνει τον αποκεντρωμένο πειραματισμό και να παράγει μάθηση και καινοτομία, ενώ η Goetschy (2001, 402) θεωρεί πως η ΕΣΑ «απο-πολιτικοποιεί» το πρόβλημα της ανεργίας, κάνοντας έτσι δυνατή μια πιο μακροπρόθεσμη θεώρησή του. Όπως συνόψισαν οι Ardy και Begg (2001, 11), τα βασικά προτερήματα της στρατηγικής συνίστανται αφ' ενός στο ότι επιτρέπει την «επίτευξη κοινών λύσεων σε κοινά προβλήματα χωρίς την εναρμόνιση που αποτελεί ανάθεμα για πολλές κυβερνήσεις», και αφ' ετέρου στο ότι οι πολιτικές που εμπεριέχει «μπορούν να υλοποιηθούν χωρίς οι κυβερνήσεις να υποχρεώνονται σε ουσιαδείς και ενδεχομένως διαμφισβητούμενες νομοθετικές ρυθμίσεις».

6. Τη στιγμή κατά την οποία συντάσσεται το κείμενο, βρίσκεται σε εξέλιξη μια ευρύτερη διαδικασία αξιολόγησης της ΕΣΑ (που το 2003 συμπληρώνει πέντε χρόνια λειτουργίας), η οποία ενδεχομέ-

Τι μπορεί να παρατηρήσει κανείς για τις διαστάσεις αυτές; Ας ξεκινήσουμε από τα μορφικά στοιχεία που έχουν προκαλέσει και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Είναι γεγονός πως στον τομέα αυτό, η διαδικασία που η ΕΣΑ εγκαθιδρύει είναι πράγματι ιδιαίτερη: προφανώς θεσμοθετείται περισσότερος χώρος για διαβούλευση και διάλογο. Αυτό, όμως, που συχνά διαφεύγει της προσοχής των περισσότερων μελετητών – αλλά πρέπει να τονιστεί – είναι ότι ο διάλογος που διεξάγεται όχι μόνο δεν εκκινεί από μηδενική βάση (όπως υπονοείται), αλλά εδράζεται και απορρέει από την οροθέτηση του προβλήματος που επιβάλλουν οι θεματικοί πυλώνες. Το θέμα θα μπορούσε επωφελώς να τεθεί και δεικτικά: Στο πλαίσιο της ΕΣΑ οι «κοινωνικοί εταίροι» μπορούν να συζητούν ό,τι επιθυμούν, αρκεί αυτό που επιθυμούν να υπάγεται στην κυρίαρχη πλαισίωση των πυλώνων. Αν είναι όμως έτσι, τότε ο «παράδεισος» των ανοιχτών συζητήσεων των εταίρων προϋποθέτει την «κόλαση» των κλειστών θεματικών συντεταγμένων της κυρίαρχης αντίληψης.

Εύκολα διακρίνεται στην πρακτική αυτή ένα ιδιαίτερα ευφύες εγχείρημα «ηγεμονικής» υφής: Ένα εγχείρημα επικύρωσης της κυριαρχίας ενός βασικού πυρήνα σκέψης για το πρόβλημα της απασχόλησης, χωρίς αυτό να γίνεται φανερό (με τον τρόπο που γινόταν στο προηγούμενως ακολουθούμενο ρυθμιστικό πρότυπο). Η διαδικαστική διάταξη της ΕΣΑ στρέφει την προσοχή μακριά από τον αξιακό - ιδεολογικό της πυρήνα (όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, η ΕΣΑ συνιστά δημόσια πολιτική χωρίς την πολιτική)⁷, αλλά – ακριβώς γι' αυτό – ο τελευταίος εμπεδώνεται ίσως περισσότερο από ποτέ. Σε τι, όμως, συνίσταται αυτός ο ιδεολογικός πυρήνας;

Ακόμη και μια γρήγορη διερεύνηση του θέματος αρκεί για να καταδείξει πως η ΕΣΑ επιδιώκει την (επαν-) εμπορευματοποίηση των εργασιακών σχέσεων και την (επαν-) υπαγωγή του προβλήματος της απασχόλησης στη λογική της λειτουργίας της αγοράς. Το κράτος πρόνοιας των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών αποσκοπούσε, κατά κανόνα, στη θεσμοθέτηση σχέσεων εργοδότη - εργαζομένου που δεν θα καθορίζονταν από τις δυνάμεις της αγοράς, ενώ η κοινωνική πολιτική έτεινε να αναχθεί σε ιδιαίτερη («διαφοροποιημένη») σφαίρα με στόχο την εξισορρόπηση των αγοραίων ανισοτήτων. Η ΕΣΑ πλήττει ευθέως αυτήν τη διαφοροποίηση επαναφέροντας τους αγοραίους επικαθορισμούς και συμβάλλοντας στην προϊούσα «απο-διαφοροποίηση» [*de-differentiation*] κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Απώτερο αποτέλεσμα είναι η περαιτέρω απόσχιση της κοινωνικής διάστασης της ιδιότητας του πολίτη [*social citizenship*] κατά την έννοια του T H Marshall (Streeck 1987, Visser 2000, Hyman 2001). Πιο επιγραμματικά, η ΕΣΑ εκκινεί από μια πλαισίωση του προβλήματος, σύμφωνα με την οποία η ανεργία δεν αποτελεί αντανάκλαση ή μορφή αποτυχίας της αγοράς, αλλά απόδειξη του ότι αυτή δεν αφήνεται να λειτουργήσει ελεύθερα. Όπως και στην κλασική νεοφιλελεύθερη οπτική, η λειτουργία της αγοράς και οι παρορμήσεις της υποστασιοποιούνται, καθιστάμενες το απόλυτο μέτρο αξιολόγησης των διαφόρων πολιτικών⁸.

νως θα οδηγήσει σε αναδιάρθρωση προτεραιοτήτων και υιοθέτηση ενός νέου πυλώνα που θα ενσωματώνει ευρύτερες κοινωνικές πολιτικές.

7. Goetschy (2001, 402).

8. Στο πλαίσιο αυτό μια σειρά από πιεστικά ερωτήματα σε πρώτο χρόνο παραμερίζονται και σε

Συναφώς, το εγγύτερο επιχειρησιακό υπόδειγμα για την αποτίμηση των αιτιών της ανεργίας και των ενδεκνυόμενων μέτρων για την αντιμετώπισή της δεν είναι άλλο από τη λεγόμενη «Ευρωσκληρήωση», τη γνωστή σαρωτική σχηματοποίηση που θεώρησε την ευρωπαϊκή ανεργία αποτέλεσμα παραγόντων όπως το υπερβολικά δαπανηρό κράτος πρόνοιας, το υψηλό κόστος εργασίας και κοινωνικού μισθού και η ρύθμιση στις αγορές εργασίας⁹. Όπως είναι φυσικό, οι δέσμες δράσεων που προτείνονται κατατείνουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην άρση αυτών των συνθηκών: Η *Προσαρμοστικότητα* και η *Επιχειρηματικότητα* επιδιώκουν, αντίστοιχα, την επίτευξη ευελιξίας στην αγορά εργασίας και τη μείωση του έμμεσου εργατικού κόστους (με άμεσες και, κατά περίπτωση, δυσβάστακτες επιπτώσεις στο υπάρχον –ήδη αποδυναμωμένο– κράτος πρόνοιας)¹⁰, ενώ οι *Ίσες Ευκαιρίες* επιδιώκουν τη μερική ανακούφιση των κρατικών προϋπολογισμών μέσω της αύξησης της βάσης των ασφαλιστικών εισφορών των εργαζομένων. Η *Απασχολησιμότητα*, τέλος, αίρει περαιτέρω την κοινωνική διάσταση της έννοιας του πολίτη υπάγοντας απευθείας την αξία της εκπαίδευσης στα κελεύσματα της αγοράς (καθ' οδόν προς μια ιδιωτικοποίηση του αγαθού της δημόσιας εκπαίδευσης).

Το πρόβλημα με το παραπάνω σχήμα, όμως, είναι ότι πολύ λίγη σχέση έχει με την ελληνική πραγματικότητα: τα φάρμακα που προτείνονται λίγη σχέση φαίνεται να έχουν με τα συμπτώματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν. Επί πλέον, και ακριβώς λόγω της μονοσήμαντα αγοραίας πλαισίωσης του προβλήματος, αφήνονται στο απυρόβλητο βαθέστερες αιτίες της ανεργίας. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από στοιχεία που παρατίθενται στους παρακάτω πίνακες. Τα βασικά σημεία είναι τα ακόλουθα.

Τα στοιχεία του Πίνακα 1 κάνουν εμφανές ότι καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, η Ελλάδα ήταν (μαζί με την Πορτογαλία), όχι μια οικονομία υψηλών εισοδημάτων κατά το μοντέλο της Ευρωσκληρήωσης, αλλά το απόλυτο υπόγειο της Ευρώπης. Και

δεύτερο συγκαλύπτονται. Τι αντανakλά, αίφνης, η πρόσφατη κατάρρευση οικονομιών που εφάρμοσαν συστηματικά πολιτικές ακραίας απελευθέρωσης των αγορών (με πιο πρόσφατο το θλιβερό παράδειγμα της Αργεντινής); Τι προβλήματα αναδεικνύει ο πολλαπλασιασμός σκανδάλων τύπου Enron και WorldCom; Πώς εξηγείται το γεγονός ότι κατά την τελευταία δεκαετία (κατά τη διάρκεια της οποίας κυριάρχησαν τάσεις αυτονόμησης της αγοραίας λειτουργίας) είχαμε, σε παγκόσμιο επίπεδο, αύξηση της ανεργίας κατά 80 εκατομμύρια (σε 180 εκατομμύρια συνολικά, ενώ άλλα 550 εκατομμύρια υποαπασχολούνται με αμοιβές κάτω του ενός δολαρίου ημερησίως); (ILO 2003, xiii) Για μια σφαιρική παρουσίαση των προβλημάτων που ανακύπτουν από τη λειτουργία της αγοράς, βλ. Gray (1999).

9. Για εκτενείς σχολιασμούς και ανασκευές, βλ. ιδιαίτερα Esping - Andersen και Regini (2000).

10. Εξίσου προφανής «διάβρωση δημοσιονομικών θέσεων» πρέπει να αναμένεται και από τις πολλαπλώς προβαλλόμενες «φορολογικές μεταρρυθμίσεις» που, παρουσιάζόμενες ως «άρση αντικινήτρων για την απασχόληση», συχνά παρεισφρέουν στις Συστάσεις που το Συμβούλιο απευθύνει στα κράτη - μέλη (βλ., λ.χ., Ευρωπαϊκό Συμβούλιο 2002, παράγραφος 13). Αναγνωρίζοντας το πρόβλημα, η τελευταία έκθεση της Κομισιόν για την ευρωπαϊκή οικονομία θεωρεί πως ο περιορισμός των φορολογικών εσόδων πρέπει να «χρηματοδοτείται» και οι απώλειες να «ανπισταθμίζονται», όμως ως λύσεις προτείνονται μέτρα στην κατεύθυνση του περιορισμού των δημοσιονομικών – κυρίως κοινωνικών– δαπανών. Πρόκειται για λογικό κύκλο.

παρ' ότι το έμμεσο κόστος εργασίας (οι εργοδοτικές ασφαλιστικές εισφορές) ήταν κατά τι ψηλότερο (με τις Δανία, Βρετανία, Ιρλανδία και Λουξεμβούργο να κατατάσσονται κάτω από την Ελλάδα), αυτό (α) βρισκόταν σταθερά κάτω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, και (β) πρέπει να εξετάζεται σε σχέση με το εξαιρετικά χαμηλό συνολικό κόστος εργασίας, του οποίου, άλλωστε, και αποτελεί ποσοστό.

Πίνακας 1

Άμεσο και έμμεσο κόστος εργασίας στην Ελλάδα και την Ε.Ε. (1991-2000)

Χρόνος	ΑΜΕΣΟ ΚΟΣΤΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ			ΕΜΜΕΣΟ ΚΟΣΤΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ					
	Δείκτης ωριαίου μισθού (ΗΠΑ=100)			Ασφαλιστικές δαπάνες ως ποσοστό του ωριαίου μισθού			Φόροι επί των χαμηλόμισθων ως ποσοστό του συνολικού κόστους εργασίας για έναν χαμηλόμισθο		
	Ελλάδα	Ε.Ε.15	Κατάταξη στην Ε.Ε.	Ελλάδα	Ε.Ε.15	Κατάταξη στην Ε.Ε.	Ελλάδα	Ε.Ε.15	Κατάταξη στην Ε.Ε.
1991	45	114	[14]	18,9	24,2	[11]	:	:	:
1992	49	121	[14]	19,4	24,2	[11]	:	:	:
1993	44	110	[14]	22,2	23,9	[11]	:	:	:
1994	46	113	[14]	22,2	24,2	[11]	:	:	:
1995	53	126	[14]	22,2	24,5	[11]	:	:	:
1996	54	123	[14]	22,2	24,3	[10]	34,9	40,5	[10]
1997	50	111	[14]	22,2	24,3	[11]	35,0	40,7	[10]
1998	48	110	[14]	22,2	24,1	[11]	35,1	40,2	[10]
1999	:	106	:	:	23,9	:	34,3	39,0	[10]
2000	:	92	:	:	23,8	:	34,3	38,4	[10]

Πηγές: BLS (2001), Eurostat (2002)

Είναι καταφανέςτατο, συνεπώς, πως μόνο μικρή ή μηδαμινή δημιουργία απασχόλησης είναι πιθανή αν μειωθεί περαιτέρω το κόστος εργασίας, άμεσα ή έμμεσα¹¹. Κι όμως η μείωση αυτή βρίσκεται στον πυρήνα της συλλογιστικής της ΕΣΑ και των συστάσεων που το Συμβούλιο απευθύνει προς την ελληνική κυβέρνηση. Αυτό που σπάνια επισημαίνεται είναι πως μια μείωση του έμμεσου εργατικού κόστους συνεπάγεται και περαιτέρω μείωση φορολογικών εσόδων. Και βέβαια είναι κοινότοπο να επισημάνει κανείς πως το ελληνικό κράτος πρόνοιας δύσκολα μπορεί να απορροφήσει περαιτέρω υστέρηση πόρων (βλ. υποσημείωση 10). Η παροιμιώδης αναποτελεσματικότητά του¹² καταγράφεται στον Πίνακα 2, ο οποίος αποτυπώνει την ανικανότητά του να αμβλύνει τον «κίνδυνο της φτώχειας», συνεπώς και το φάσμα του κοινωνικού αποκλεισμού.

Πίνακας 2

Κίνδυνος φτώχειας πριν και μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις
στην Ελλάδα και την Ε.Ε. (1995-1998)*

Χρόνος	Ελλάδα		Ε.Ε.	
	Πριν από τις Μεταβιβάσεις	Μετά τις Μεταβιβάσεις	Πριν από τις Μεταβιβάσεις	Μετά τις Μεταβιβάσεις
1995	23	22	27	18
1996	23	21	26	17
1997	24	23	26	17
1998	23	22	26	18

* Ποσοστό του πληθυσμού με εισοδήματα κάτω του 60% του μέσου μισθού σε σταθερές τιμές.

Πηγή: Eurostat (2002).

Μέσα από το πρίσμα της ΕΣΑ, η συζήτηση στρέφεται στη συνέχεια στο κρίσιμο μέγεθος του Μοναδιαίου Κόστους Εργασίας (ΜΚΕ). Μπορεί οι μισθοί να είναι χαμηλοί, υποστηρίζεται, όμως ότι το ΜΚΕ –παρ' ότι φθίνον– παραμένει υψηλό, κι αυτό υπονομεύει την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας, συνεπώς και τη δυνατότητά της να δημιουργεί απασχόληση. Έπεται πως, επειδή το ΜΚΕ δεν πέφτει όσο γρήγορα θα έπρεπε, οι μισθοί πρέπει να συγκρατηθούν (αλλά, αν ήταν δυνατόν, δεν θα ήταν κακό και να έπεφταν). Τα συναφή –αλλά αμφίσημα¹³– στοιχεία εμφανίζονται στον Πίνακα 3.

11. Το –εντελώς αναμενόμενο– συμπέρασμα επιβεβαιώνεται από την εμπειρική έρευνα. Μελέτη του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ που δημοσιοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 2002 έδειξε ότι μόνο 3-4% της δημιουργίας νέων θέσεων απασχόλησης κατά το 2001-02 οφείλεται στις μικρότερες εργοδοτικές εισφορές (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ 2002, 22).

12. Για μια μακροϊστορική αποτίμηση, βλ. Petmesidou (1996). Βλ. επίσης Stathopoulos (1996).

13. Παρ' ότι το ελληνικό ΜΚΕ σημειώνει ρυθμούς μείωσης υψηλότερους από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, είναι γεγονός ότι σε χώρες με καλύτερες επιδόσεις στο μέτωπο της καταπολέμησης της ανεργίας (όπως το Λουξεμβούργο, η Αυστρία και η Ιρλανδία), ο ρυθμός μείωσης υπήρξε ακόμα

Πίνακας 3*Εξέλιξη Μοναδιαίου Κόστους Εργασίας στην Ελλάδα και την Ε.Ε. (1996-2000)*

Χρόνος	Ελλάδα	Ε.Ε. 15
1996	-1,38	-0,90
1997	2,18	-0,85
1998	0,84	-0,97
1999	-1,69 f	0,13
2000	-1,90 f	0,00

Πηγή: Eurostat (2002)

Πρόκειται για σημείο που κατοπτρίζει γλαφυρά τις πρακτικές-επιχειρησιακές επιπτώσεις μιας ηγεμονικής αναλυτικής πλαισίωσης. Γιατί είναι πράγματι εκπληκτικό το ότι η κρατούσα ορθοδοξία παρακάμπτει τόσο την πραγματικότητα των εξαιρετικά χαμηλών μισθών, όσο και το γεγονός ότι το ΜΚΕ είναι λόγος, κλάσμα - συνάρτηση όχι μιας αλλά δύο μεταβλητών: (1) του μισθολογικού κόστους και (2) της παραγωγικότητας¹⁴. Το πράγματι κρίσιμο στοιχείο είναι, συνεπώς, η παραγωγικότητα, που όπως δείχνει ο Πίνακας 4 είναι στην ελληνική περίπτωση κάθε άλλο παρά ενθαρρυντική.

Πίνακας 4*Παραγωγικότητα εργασίας στην Ελλάδα (1992-2001) (Ε.Ε. 15= 100)*

Χρόνος	Ανά απασχολούμενο	Κατάταξη στην Ε.Ε.	Ανά ώρα εργασίας	Κατάταξη στην Ε.Ε.
1992	73,97	[14]	68,83	[14]
1993	74,34	[14]	62,94	[14]
1994	73,83	[14]	62,32	[14]
1995	74,79	[14]	62,96	[14]
1996	76,38	[14]	63,75	[14]
1997	76,48	[14]	64,31	[14]
1998	75,69 f	[14]	64,87	[14]
1999	79,02 f	[14]	63,90	[14]
2000	81,68 f	[14]	65,99 f	[14]
2001	83,60 f	[14]	67,86 f	[14]

Πηγή: Eurostat (2002)

υψηλότερος. Όμως είναι εξίσου σαφές ότι το χαμηλό ΜΚΕ δεν συνιστά κανενός είδους μαγική φόρμουλα. Η χώρα, αίφνης, με τον υψηλότερο ρυθμό μείωσης του ΜΚΕ κατά τη δεκαετία του 1990, η Φινλανδία, στάθηκε ανίκανη να μειώσει εντυπωσιακά τη δική της ανεργία (9,4%). Αντιθέτως, η χώρα με το δεύτερο χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας στην Ε.Ε., η Ολλανδία, είχε ρυθμούς μείωσης του ΜΚΕ σημαντικά χαμηλότερους από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

14. Όπως αναφέρεται στα συναφή εγχειρίδια, οι επιχειρήσεις που αποδίδουν υψηλούς μισθούς στους εργαζομένους μπορούν να είναι ανταγωνιστικές ως προς τις επιχειρήσεις που αποδίδουν χαμηλούς μισθούς, στο βαθμό που η παραγωγικότητα είναι αρκετά υψηλή ώστε να αντισταθμίζεται η διαφορά. Δεν πρέπει επίσης να παραβλέπεται ότι «οι χώρες με τις χαμηλότερες εργατικές αμοιβές... τείνουν να έχουν και τα υψηλότερα ΜΚΕ» (Adnett 1996, 19, 20).

Η απογοητευτική επίδοση της Ελλάδας στον τομέα της παραγωγικότητας σπάνια απασχολεί τα κείμενα του διαβουλευτικού κύκλου της ΕΣΑ. Ένας πιθανός λόγος είναι ότι η επαρκής επεξήγηση και αντιμετώπιση του προβλήματος απαιτεί μια προβληματική εντελώς διάφορη από αυτήν που συνέχει την ΕΣΑ. Γιατί η χαμηλή παραγωγικότητα μπορεί πράγματι να εξηγήσει την ύπαρξη χαμηλών μισθών (και την ανάγκη να παραμείνουν χαμηλοί), όμως το αντίθετο δεν ισχύει: *Οι χαμηλοί μισθοί δεν εξηγούν τη χαμηλή παραγωγικότητα*, κάθε άλλο. Τότε τι την εξηγεί;

Δεν είναι βέβαια δυνατόν να δοθεί μια πλήρης απάντηση στο πλαίσιο αυτού του κειμένου. Όμως το στοιχείο που είναι ουκ άνευ (και το οποίο πρέπει να αποτελεί σημείο εκκίνησης για μια σφαιρική ανάλυση) είναι η παραδοσιακή διστακτικότητα της ελληνικής επιχειρηματικής τάξης να επενδύσει στην Έρευνα και την Τεχνολογία. Τα αποκαλυπτικά συγκριτικά στοιχεία παρουσιάζονται στον Πίνακα 5 και το Γράφημα 1.

Πίνακας 5

*Ιδιωτικές επιχειρηματικές δαπάνες Έρευνας και Ανάπτυξης (Ε & Α)
στην Ελλάδα και την Ε.Ε. (1991-2000)*

Χρόνος	Ιδιωτικές δαπάνες Ε & Α (BERD)			BERD ως ποσοστό ακαθάριστων* δαπανών Ε & Α		
	Ελλάδα	Ε.Ε.15	Κατάταξη στην Ε.Ε.15	Ελλάδα	Ε.Ε.15	Κατάταξη στην Ε.Ε.15
1991	0,09	1,24	[14]	25,0	63,9	[14]
1992	:	1,22	:	:	63,2	:
1993	0,13	1,22	[14]	27,6	62,6	[14]
1994	:	1,20	:	:	62,8	:
1995	0,14	1,19	[14]	28,6	62,6	[14]
1996	0,12	1,18	[14]	:	63,4	:
1997	0,13	1,19	[15]	25,5	63,9	[14]
1998	:	1,19	:	:	63,6	:
1999	0,19	1,25	[14]	27,9	65,1	[14]
2000	:	1,24	:	:	65,3	:

*«Ακαθάριστες»: Ιδιωτικές + Δημόσιες

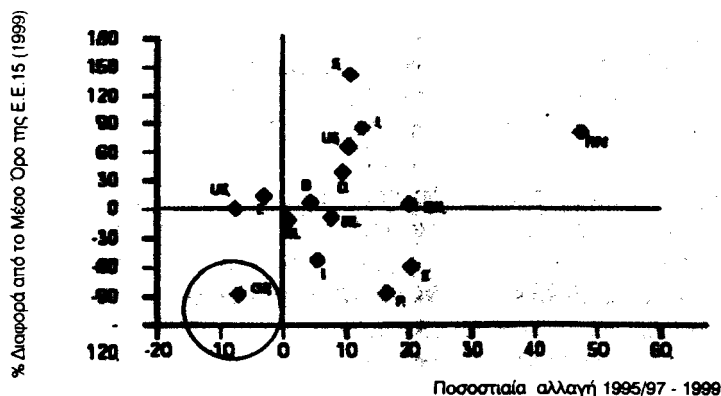
Πηγή: Eurostat (2002)

Εύλογα τίθεται εδώ το ερώτημα: Τι θα ωθήσει τους έλληνες επιχειρηματίες να αλλάξουν αυτήν τη συμπεριφορά; Τι θα τους κάνει να πάψουν να θεωρούν την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας συνώνυμο του χαμηλού εργατικού κόστους, και να αρχίσουν να επενδύουν σε τομείς που αυξάνουν την παραγωγικότητα; Όπως η ίδια η ιστορική εμπειρία μαρτυρεί, σίγουρο είναι πως δεν θα το κάνει ούτε μια περαιτέρω μείωση του εργατικού κό-

στους, ούτε βέβαια το άλλο προτεινόμενο σκέλος πολιτικής, η περαιτέρω ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας.

Γράφημα 1

Ιδιωτικές επιχειρηματικές δαπάνες Έρευνας και Ανάπτυξης (BERD) στην Ε.Ε.5 (τάση)*

Δεν εμφανίζονται στοιχεία για το Λουξεμβούργο και την Αυστρία. Η τάση βασίζεται σε σύγκριση με το 1995, χρονιά για την οποία υπάρχουν συνεπή συγκρίσιμα στοιχεία για τις περισσότερες χώρες της Ε.Ε.

Οι χώρες πάνω από τον οριζόντιο άξονα σημειώνουν BERD άνω του μέσου όρου, ενώ οι χώρες στα δεξιά του κάθετου άξονα έχουν τάση αύξησης του BERD πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

*Ο δείκτης καταγράφει ιδιωτικές επιχειρηματικές (μεταποίηση και υπηρεσίες) δαπάνες έρευνας και ανάπτυξης (ανεξαρτήτως πηγών) ως ποσοστό του ΑΕΠ.

Το πρόθεμα «περαιτέρω» στην προηγούμενη φράση δεν είναι τυχαίο. Πρόσφατες μελέτες έχουν δείξει ότι το στερεότυπο σύμφωνα με το οποίο η ελληνική αγορά εργασίας είναι άκαμπτη είναι εν πολλοίς μυθώδες (Κουζής 2001). Αφήνοντας κατά μέρος το γεγονός ότι η εργατική νομοθεσία πολύ συχνά μένει στα χαρτιά¹⁵, οι λεγόμενες άκαμπτες πλευρές της αγοράς εργασίας αφορούν ένα ιδιαίτερα μικρό ποσοστό παραγωγικών μο-

15. Το ζήτημα της συστηματικής καταστρατήγησης των εργατικών νόμων, αν και ιστορική σταθερά του ελληνικού εργασιακού τοπίου, έρχεται στο προσκήνιο της δημόσιας αντιπαράθεσης μόνο σπάνια, συνήθως ως σχολιασμός στα πορίσματα των ερευνών του –από της ιδρύσεώς του αριθμητικά ανεπαρκούς– Σώματος Επιθεωρητών Εργασίας (βλ. Σμυρνής 2001). Σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες (Ιούλιος και Οκτώβριος 2001), σχεδόν 50% των επιχειρήσεων που ελέγχθηκαν βρέθηκαν να παρανομούν. Ακόμα πιο αποκαλυπτική είναι η εικόνα που αναδύεται στον τομέα των εργατικών ατυχημάτων. Η Ελλάδα κατέχει τα θλιβερά σκήπτρα μεταξύ των χωρών της Ε.Ε. σε θανατηφόρα ατυχήματα, ενώ υστερεί σε ημέρες νοσηλείας των τραυματιών, και κατέχει επίσης την τελευταία θέση ως προς τις επιθεωρήσεις εργασιακών χώρων που πραγματοποιούνται (3.504, ενώ η Πορτογαλία έχει να παρουσιάσει 7.490, η Ιρλανδία 8.476, και η Ολλανδία 27.591). Δεν αποτελεί επίσης έκπληξη ότι ο αριθμός των προστίμων που επιβάλλονται σε εργοδότες είναι εξαιρετικά μικρός (56.

νάδων (δεν αφορούν, λ.χ., τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις), ενώ στην πράξη ισχύει μια μεγάλη ποικιλία ευέλικτων εργασιακών διευθετήσεων (εκ περιτροπής εργασία, διαλείπουσα εργασία, διαθεσιμότητα κ.λπ.), που όμως δεν υπολογίζονται στις περισσότερες στατιστικές (οι οποίες αναλώνονται στο σχετικά χαμηλό ποσοστό των εργαζομένων μερικής απασχόλησης). Αυτό το οποίο επίσης δεν προσμετράται στις επίσημες αποτιμήσεις είναι το τεράστιο ποσοστό της παραοικονομίας (περίπου 30% του ΑΕΠ σύμφωνα με τελευταίες μελέτες – το υψηλότερο μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ).

Το τελευταίο σημείο αξίζει ιδιαίτερης μνείας. Έχει σημασία να αναλογιστούμε ότι η παραοικονομία συνιστά πραγματικό παράδεισο ευελιξίας όλων των ειδών, ενώ το έμμεσο εργατικό κόστος είναι απολύτως μηδενικό – πρόκειται για μια νεοφιλελεύθερη Γη της Επαγγελίας, που όμως, αφού δεν εμπόδισε την αύξηση της ανεργίας στο παρελθόν, είναι τουλάχιστον αμφίβολο αν θα οδηγήσει και σε ουσιαστική μείωσή της στο μέλλον.

Σε κάθε περίπτωση, οι «κοινωνικοί εταίροι» καλούνται να διαβουλευτούν με το κράτος μέσα σ' αυτά τα στενά πλαίσια. Προτού στραφούμε στις πρακτικές επιπτώσεις που απορρέουν για τα εργατικά και συνδικαλιστικά υποκείμενα, ας επιστρέψουμε συνοπτικά στο πρόβλημα των κοινωνικών συλλογικοτήτων.

Αυτό που μπορεί εν τάχει να επισημανθεί είναι ότι η κυριαρχία της διαδικαστικής θεώρησης της πολιτικής, της οποίας η ΕΣΑ αποτελεί βασική έκφανση, επιτείνει εξατομικευμένες αναγνώσεις προβλημάτων που είναι από τη φύση τους πρωτίστως κοινωνικά - ταξικά¹⁶. Η εξατομίκευση αυτή δεν γίνεται βέβαια μέσα από τυπική άρση των ταξικών προσδιορισμών – ο λόγος στις δημόσιες πολιτικές δε μπορεί παρά να εξακολουθεί να περιλαμβάνει αναφορές σε εργοδότες και εργαζομένους. Υλοποιείται όμως υπόρρητα μέσω της προγραμματικής ρευστοποίησης όλων των συγκρουσιακών διακυβευμάτων και της αέναης –ρητορικής– ανακάλυψης παιγνίων με θετικό πρόσημο¹⁷. Σε κωδικοποιημένη μορφή, τάξεις υπάρχουν, δεν υπάρχουν όμως –ή, σε κάθε περίπτωση, δεν πρέπει να υπάρχουν – κοινωνικές - ταξικές αντιθέσεις.

ενώ στο πληθυσμιακό συγκρίσιμο Βέλγιο ο αριθμός είναι 325, και στη μικρότερη Ιρλανδία 1.450) (*Ελευθεροτυπία*, 23 Οκτωβρίου 2001). Σχολιάζοντας την εικόνα που αναδύεται ένας συντάκτης χαρακτήρισε πρόσφατα την Ελλάδα «Εργασιακή Μπανανία» (Μέγας 2001).

16. Η *Απασχολησιμότητα*, αίφνης, υπονοεί πως η ανεργία είναι ευθύνη ελλιπώς καταρτισμένων ατόμων.

17. Π.χ., η «Ευρωπαϊκή Κοινωνική Ατζέντα» της Νίκαιας (2000) μιλά για μείωση των ανισοτήτων, βελτίωση της ποιότητας απασχόλησης και επιστροφή στην πλήρη απασχόληση –πώς να μην υπάρχει πάνδημη συναίνεση για την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου; Αυτό όμως, που –αν και εύκολα συνάγεται– υποκρύπτεται ουστηματικά, είναι πως οι ανισότητες δεν προβλέπεται να μειωθούν με επέκταση δικαιωμάτων, αλλά με περιορισμό τους: πως η εργασία, η «ποιότητα» της οποίας... θα βελτιωθεί, θα είναι κατά κανόνα ευκαιριακή και εξ ορισμού χαμηλής ποιότητας (αλλιώς θα λειτουργεί ως «αντικίνητρο για την απασχόληση»· ενώ η «πλήρης απασχόληση» που επιδιώκεται είναι πλήρης απασχόληση συγκεκριμένων ανέργων (εργαζομένων στις ευέλικτες μορφές παρά τη θέλησή τους). Ο Bourdieu (2001, 34) αναφέρθηκε σ' αυτήν ακριβώς την πραγματικότητα όταν μίλησε για καιροσκοπική χρήση της «συμβολικής γλώσσας του σοσιαλισμού» για την επίτευξη ουσιαστικά νεοφιλελεύθερων στόχων. Σε κάθε περίπτωση, παρατήρησε, πρόκειται για ένα εγχείρημα «ευρωπαϊκής οικοδόμησης», που, προς το παρόν, αυτό που κυρίως προωθεί είναι η «κοινωνική κατεδάφιση».

Οι συνέπειες για τις εργατικές συλλογικότητες είναι προφανείς, όμως γι' αυτό και η σημασία της συνδικαλιστικής παρέμβασης μεγεθύνεται. Είναι κοινός τόπος πως η απο-πολιτικοποιημένη διακυβερνητική δεν μπορεί να υλοποιηθεί χωρίς συγκεκριμένες συνδικαλιστικές ενέργειες. Το σημείο αυτό μας φέρνει στο δεύτερο θέμα του κειμένου, που άπτεται των σύγχρονων συνδικαλιστικών δράσεων και των ενδεχόμενων εναλλακτικών.

II. Συνδικαλιστικές Δράσεις και Εναλλακτικές

Η υπόσταση του «κοινωνικού εταίρου» είναι κάτι νέο για τον ελληνικό συνδικαλισμό. Δεν είναι δυνατόν βέβαια να σταθούμε εδώ (ούτε καν επιγραμματικά) στην ιστορία των ελληνικών εργασιακών σχέσεων¹⁸. Όμως η πλέον βασική σταθερά είναι ένας συνδυασμός κρατικής κατασταλτικότητας, χειραγώγησης και εργατοπατερισμού. Κατά τη δεκαετία του 1990 η μορφή του τοπίου αυτού φάνηκε να αλλάζει με την ανάδυση θεσμών «κοινωνικού διαλόγου». Όμως και πάλι το κύριο στοιχείο υπήρξε το περιεχόμενο, που περιγράφεται από μια εντυπωσιακή αντίφαση:

«...από τη μια μεριά και λόγω πολλών θεσμικών αλλαγών [το συνδικαλιστικό κίνημα] αποτελεί προνομιούχο συνομιλητή των εκάστοτε κυβερνήσεων αλλά και των εργοδοτικών οργανώσεων, και από την άλλη μεριά κανένας από τους συνομιλητές δεν κάνει κάποια παραχώρηση, αλλά, αντίθετα, ζητάει παραχωρήσεις. Αν το συνδικαλιστικό κίνημα δε βρει τρόπους να υπερβεί αυτή την αντίφαση και μάλιστα μεσοπρόθεσμα, θα υποστεί την πιο αποφασιστική ήττα του». (Κουκουλές 1997, 70)

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι εργασιακές συγκρούσεις έχουν πάψει κάθε άλλο. Αν και τα στοιχεία της απεργιακής δραστηριότητας είναι αμφιλεγόμενα και ελλιπή, το ελληνικό εργατικό κίνημα εξακολουθεί –παρά τους παρατεινόμενους οργανωτικούς ανορθολογισμούς του– να διεξάγει σημαντικούς διεκδικητικούς αγώνες¹⁹. Όμως ο πολιτικός λόγος που

18. Βλ., μεταξύ άλλων, Σπυρόπουλος (1998), Κουκουλές (1984, 1997), Kritsantonis (1992), Λιάκος (1993), Μαυρογορδάτος (1988), Ζαμπάρλουκου (1996).

19. Τα στοιχεία της απεργιακής δραστηριότητας που συλλέγονται και δίνονται στη δημοσιότητα από το υπουργείο Εργασίας δεν περιλαμβάνουν πληροφορίες ούτε για το περιεχόμενο των απεργιών ούτε για τους παραγωγικούς κλάδους στους οποίους ξεσπούν. Επί πλέον, η δημοσιοποίηση των στοιχείων είναι ιδιαίτερα αργή – κάτι που, μεταξύ άλλων, αντανάκλα την αδυναμία του Σώματος Επιθεωρητών Εργασίας να ανταποκριθεί στα καθήκοντα καταγραφής της απεργιακής δράσης που του αποδόθηκαν με το Νόμο 2639/1988. Η τελευταία χρονιά για την οποία υπάρχουν στοιχεία είναι το 1998, μια χρονιά ύφεσης σε σχέση με την απεργιακή έξαρση που είχε παρατηρηθεί το 1996 και 1997. Όμως η καθοδική τάση, που συνεχίστηκε και το 1999, ανεστράφη με τις μεγάλες κινητοποιήσεις του 2000-2001. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο διάστημα αυτό σημειώθηκαν τέσσερις εθνικές γενικές απεργίες, με ιδιαίτερα μεγάλη συμμετοχή. Οι απεργίες της 7ης Δεκεμβρίου και 10ης Οκτωβρίου 2000 έγιναν εναντίον του Νόμου 2874 για την Απασχόληση, ενώ αυτές της 26ης Απριλίου και 17ης Μαΐου 2001 εναντίον του σχεδίου για τη μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού συστήματος (βλ. ILO, και EIRO 2002). Αποτιμώντας το τοπίο των εργασιακών συγκρούσεων κατά την πρόσφατη μεταπολιτευτική περίοδο, ο Μαυρογορδάτος (1988, 127-29) παρατήρησε πως η ένταση του

εκπέμπεται από τις συνδικαλιστικές ηγεσίες είναι κατά κανόνα αμυντικός και ελλειμματικός ως προς την ανάδειξη νέων συνθέσεων και εναλλακτικών.

Το πρόβλημα, βέβαια, δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες οι συνδικαλιστικές ηγεσίες μένουν προσκολλημένες στο «χαμένο παράδεισο» του κοινωνικού κορπορατισμού, ακόμα κι όταν γίνεται σαφές ότι επιστροφή σ' αυτόν είναι πλέον αδύνατη. Όπως επισήμανε ο Kim Moody (1997α, 54), ακόμα κι όταν οι δράσεις των συνδικαλιστικών ηγεσιών ωθούν τις εξελίξεις «προς τα εμπρός... τα βλέμματά τους είναι σαφώς εστιασμένα στο παρελθόν». Η ελληνική ιδιαιτερότητα έγκειται μόνο στο ότι, καθώς νεο-κορπορατιστικό παρελθόν δεν υπήρξε, η πρωθύστερη ανακάλυψή του είναι απλώς περισσότερο ατελέσφορη.

Συναφώς, και στο όνομα ενός ασαφούς εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος (σύμφωνα με το οποίο ο ρόλος των συνδικάτων έγκειται στη συμβολή τους στην «αναπτυξιακή προσπάθεια της χώρας»)²⁰, οι κινηματικές παραδόσεις του ελληνικού συνδικαλισμού απωθούνται και παροπλίζονται, δεν μετεξελίσσονται. Η αναζήτηση «συναινέσεων» γίνεται έτσι συνώνυμη της διαπραγμάτευσης περαιτέρω παραχωρήσεων. Αν σ' αυτό συνυπολογιστούν και οι αρνητικές επιπτώσεις που έχει στην –ούτως ή άλλως χαμηλή– συνδικαλιστική πυκνότητα η ανεργία, δεν είναι παράξενο που η αποτελεσματικότητα των συνδικαλιστικών αγώνων φθίνει. Αν δεν υπάρχει σοβαρή προοπτική νέων κατακτήσεων και διεύρυνσης του κοινωνικού ελέγχου πάνω στη σφαίρα της παραγωγής (κάτι που προφανώς προϋποθέτει πολιτικοποίηση του προβληματισμού για ζητήματα όπως η αντιμετώπιση της ανεργίας, η αύξηση της παραγωγικότητας και οι προκλήσεις της ανταγωνιστικότητας), το σύνθημα πρόβλημα που θέτει η κοινωνιολογία των οργανώσεων και η σχολή της ορθολογικής επιλογής αντιστρέφεται: το ενδιαφέρον ερώτημα παύει να είναι γιατί εντάσσονται ή δεν εντάσσονται στα συνδικάτα νέα μέλη, αλλά γιατί δεν τα εγκαταλείπουν και τα υπάρχοντα.

Όλα αυτά, βέβαια, έχουν αρνητικές επιπτώσεις στη διαδικασία συγκρότησης συλλογικών υποκειμένων: διάχυτος κοινωνιολογικός εκχυδαϊσμός (με επαναλαμβανόμενες «ανακαλύψεις» του τέλους της εργασίας, του τέλους της εργατικής κοινωνικής κατηγορίας, κ.λπ.), άλογος εκφετιχισμός των μηχανισμών της αγοράς, ανάδυση εξατομικευμένων προτύπων, εν τέλει ρευστοποίηση της ίδιας της έννοιας της ενσυνείδητης πολιτικής παρέμβασης και της δυνατότητας επηρεασμού των τεκταινομένων στο κοινωνικό, πολιτικό και συμβολικό περιβάλλον. Είναι εύλογο να αναρωτηθεί κανείς αν η αρνητική αυτή συγκυρία είναι αναστρέψιμη.

διεκδικητικού κινήματος υπήρξε συχνά αντίστροφη προς τον έλεγχο τον οποίο ασκούσαν στα ηγετικά κλίμακα οι «κυβερνητικοί» συνδικαλιστές – είτε γιατί αντιπολιτευόμενα κόμματα επέτειναν τη διαμαρτυρία τους, είτε γιατί οι ίδιες οι ηγεσίες υποχρεώνονταν σε κινητοποιήσεις «σε μια απελλιπόμενη προσπάθεια διάσωσης [της] αξιοπιστίας τους...». Πρόκειται για κινηματική δυναμική που χαρακτηρίζει και άλλες περιόδους της ιστορίας του διεκδικητικού κινήματος. Βλ., λ.χ., Σεφεριάδης (1998).

20. Για μια πρώιμη κλασική διατύπωση του κεντρικού σκεπτικού, βλ. Πρωτόπαπας (1997, 1998).

Διαστάσεις Εναλλακτικών

Αποτιμώντας τα προβλήματα του ευρωπαϊκού συνδικαλισμού στη στροφή του αιώνα, οι Leisink, Van Leerut και Vilrocx (1996) εννοιολόγησαν έξι διαστάσεις συνδικαλιστικής στρατηγικής που, αν και μη εξαντλητικές, είναι ωστόσο απαραίτητες προκειμένου τα συνδικάτα να αντιμετωπίσουν τη σημερινή κρίσιμη συγκυρία. Έχοντας συνείδηση των κενών που η σχηματική αυτή τοποθέτηση του προβλήματος αφήνει, θα τελειώσω επισημαίνοντας τη συνάφειά τους και για την ελληνική περίπτωση. Αν και ο συνοπτικός (και σκόπιμα δεικτικός) χαρακτήρας της διερεύνησης κινδυνεύει να προσδώσει στο κείμενο υφή μανιφέστου, βασική πρόθεσή της είναι να συνοψίσει μια μελλοντική ερευνητική ατζέντα.

1. Η πρώτη διάσταση αφορά την *Αποστολή των Συνδικάτων*. Στην τρέχουσα συγκυρία της παγκοσμιοποίησης, το να παραμένουν τα συνδικάτα εγκλωβισμένα στη λογική των απο-πολιτικοποιημένων «κοινωνικών εταίρων» αποτελεί, παρά τον σχετικά πρόσφατο χαρακτήρα της εξέλιξης, επικίνδυνο αναχρονισμό. Τα συνδικάτα πρέπει να επανα-πολιτικοποιήσουν το λόγο τους, επιδιώκοντας να αποκαλύψουν κοινωνικές/ταξικές δυνάμεις πίσω από τα οικονομικά φαινόμενα. Όπως έγραψε ο Bourdieu (2001, 38), τα συνδικάτα πρέπει να ξεφύγουν από τον «τεχνοκρατικό - διπλωματικό πειρασμό» και την υποστασιοποίηση της αγοραίας εργαλειακότητας²¹. Αυτό σημαίνει ένα πρότυπο κινηματικού και πολιτικοποιημένου συνδικαλισμού²² που οφείλει να διευρύνει το διεκδικητικό φάσμα, ασκώντας κριτική στις μεταλλαγμένες νεοφιλελεύθερες πλαισιώσεις είτε της τριτοδρομικής σοσιαλδημοκρατίας είτε πολιτικών όπως η ΕΣΑ (βλ. Moody 1997).

2. Η δεύτερη διάσταση αφορά το ζήτημα της *Αλληλεγγύης*. Υποστηρίζεται συχνά ότι ένας κινηματικός συνδικαλισμός δεν είναι στις μέρες μας εφικτός λόγω της υποχώρησης των λεγόμενων «παραδοσιακών αξιών της εργατικής τάξης»²³. Αυτό που οι αναλύσεις

21. Έσπευσε όμως να τονίσει και τις μεγάλες δυσκολίες που ενέχονται σ' αυτό το εγχείρημα «αποκατάστασης της πολιτικής». Τα κέντρα εξουσίας είναι ιδιαίτερα απόμακρα (όχι μόνο γεωγραφικά) και «δεν έχουν τίποτε το κοινό, ούτε στο επίπεδο των μεθόδων ούτε στο επίπεδο των φορέων τους, με εκείνους τους θεσμούς ενάντια στους οποίους στρέφονται κατά παράδοση οι αγώνες». Επί πλέον η εξουσία των κυρίαρχων σήμερα φορέων και θεσμών «στηρίζεται σε μια εκπληκτική συγκέντρωση κάθε είδους κεφαλαίου (οικονομικού, πολιτικού, στρατιωτικού, πολιτιστικού, επιστημονικού, τεχνολογικού), που αποτελεί το εφελτήριο για μια άνευ προηγουμένου συμβολική κυριαρχία, ασκούμενη και διαχεόμενη κυρίως από τα Μέσα Ενημέρωσης...» (2001, 84).

22. Η κινηματική διάσταση αφορά πλειάδα συνδικαλιστικών λειτουργιών –περιλαμβάνει ζητήματα οργάνωσης, διεκδικητικού ρεπερτορίου (μορφών δράσης) και πολιτικού λόγου, στα οποία δεν είναι βέβαια δυνατόν να επεκταθούμε εδώ. Υποστηρίχθηκε πάντως πως καθοριστικό γνώρισμα του κινηματικού φαινομένου αποτελεί η αναστοχαστικότητα αναφορικά με ζητήματα κοινωνικής οργάνωσης και η αντίσταση απέναντι στην αγοραία εργαλειακότητα (Buechler 2000, 213).

23. Η επιχειρηματολογία αυτή εκφέρεται συνήθως έμμεσα και στο πλαίσιο ενός θεωρητικού υποδείγματος που μπορεί, για συντομία, να αποκληθεί «μετα-βιομηχανικό σύνδρομο». Οι βασικές αρχές του έχουν ως εξής: Πίσω από τη φθίνουσα συνδικαλιστική πυκνότητα βρίσκεται η έλευση της «μετα-βιομηχανικής κοινωνίας» – όρος που παραπέμπει στο τέλος του φορντιστικού παραγωγικού προτύπου, την εκτίναξη του τομέα των υπηρεσιών, την ανάδυση των ευέλικτων μορφών εργασίας κ.λπ. Η νέα μετα-βιομηχανική πραγματικότητα διαλύει τους παραδοσιακούς τόπους συ-

αυτές παραβλέπουν είναι ότι η αλληλεγγύη (όπως και η ίδια η εργατική συλλογικότητα) δεν είναι, ούτε υπήρξε ποτέ, φυσικό φαινόμενο ή ουσιοκρατικό στεγανό — δεν υπήρξε ποτέ Χρυσούς Αιών της εργατικής συλλογικότητας. Όποτε αναδυόταν («κατασκευαζόταν») τέτοια συλλογικότητα, αυτό συνέβαινε πάντα μέσα από επίπονη πολιτική διαμεσολάβηση που κατά κανόνα λάβαινε χώρα σε αντίξοες περιβαλλοντικές συνθήκες. Αν είναι έτσι, η «φθίνουσα αλληλεγγύη» της συγκυρίας είναι περισσότερο αποτέλεσμα παρά αιτία των συνδικαλιστικών πρακτικών. Αυτές και πρέπει και μπορούν να προβούν σε νέες δυναμικές αξιακές πλαισιώσεις που θα περιλάβουν τόσο παλιά όσο και νέα εργατικά στρώματα (όπως εργαζομένους στον άτυπο τομέα, μετανάστες, νέους, γυναίκες και ανέργους).

3. Η τρίτη διάσταση μπορεί να αποκληθεί *Νέα ζητήματα προς διαπραγμάτευση*: Η σχέση με την προηγούμενη διάσταση είναι άμεση. Τα συνδικάτα δε μπορούν να αναδείξουν συλλογικά εργατικά υποκείμενα αν δεν εντάξουν στα παραδοσιακά αιτήματά τους τα προβλήματα των νέων κατηγοριών εργαζομένων. Η συζήτηση για τους τρόπους με τους οποίους αυτό μπορεί να γίνει έχει ξεκινήσει (Βαΐου/Χατζημιχάλης 1997, 218-19· Σιάνου 1997, 164· Κατοορίδας 1998, 85-88), όμως ο προβληματισμός πρέπει προφανώς να επεκταθεί τόσο από τους μελετητές, όσο και από τους συνδικαλιστές. Είναι απαραίτητο, αίφνης, τα συνδικάτα να επεκτείνουν τις διεκδικήσεις τους «σε θέματα υγείας, στέγασης, μεταφορών, επιμόρφωσης, σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων και ψυχαγωγίας» (Bourdieu 2001, 42). Επί πλέον, σημαντικό σημείο στη συζήτηση αυτή είναι ότι τα συνδικάτα του Δημοσίου οφείλουν να αντισταθούν στις συνήθεις επικλήσεις που γίνονται περί μετριασμού της διεκδικητικότητάς τους, δόθεν προς όφελος των εργατών του ιδιωτικού τομέα. Πρόκειται για το ακανθώδες ζήτημα της διχοτόμησης «κεντρικών» και «περιφερειακών» εργαζομένων (το γνωστό *insider - outsider issue*), που τείνει να αναπαραχθεί και ως διαχωρισμός μεταξύ σταθερά και μερικά απασχολούμενων, μεταξύ υψηλόμισθων και χαμηλόμισθων, γηγενών και οικονομικών προσφύγων κ.λπ. Παρ' ότι είναι γεγονός ότι η ημερήσια διάταξη των συλλογικών διαπραγματεύσεων τείνει να ευνοεί τα πιο προνομιούχα στρώματα (Fakiolas 1985), η άποψη ότι η ισχύς των «περιφερειακών» εργαζομένων θα αυξηθεί αν η διεκδικητικότητα των «κεντρικών» υποχωρήσει είναι εντελώς έωλη. Θεωρητικές επεξεργασίες στην περιοχή της συγκρουσιακής πολιτικής και των κοινωνικών κινήματων, μάλιστα, οδηγούν στο ακριβώς αντίθετο συμπέρασμα: πως η επίταση των μαχητικών πρακτικών των θεσμικά ισχυρότερων διεκδικητών (όπως οι εργάτες του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα) τείνει να μειώνει το «κόστος συμμετοχής» και να αναδιατάσσει τη δομή των πολιτικών ευκαιριών δημιουργώντας πολύτιμο νέο χώρο για την κινητοποίηση των θεσμικά πιο αδύναμων (Tarrow 1998, κεφ. 9· Moody 1997, 278-79· Lipsig - Mumme 1989). Αν και αυτό συστηματικά παραβλέπεται, πρόκειται για κλασική περίπτωση «παιγνίου με θετικό πρόσημο»: κάτω από προϋποθέσεις (που πρωτίστως αφορούν το συνολικό πολιτικό Λόγο που τα συνδικάτα εκπέμπουν), η μαχητικότητα των θεσμικά ισχυροτέρων μπορεί να οδηγήσει σε συνολική ενδυνάμωση του συνδικαλιστικού κινήματος.

γκρότσης συλλογικών υποκειμένων και οδηγεί στην εξατομίκευση, που, με τη σειρά της, δημιουργεί για τα συνδικάτα περιβάλλον κινούμενης άμμου.

4. Η τέταρτη διάσταση αφορά τις *Σχέσεις των συνδικάτων με τους εργοδότες*: Και αυτές απορρέουν από τον πολιτικό λόγο των συνδικάτων. Δεν είναι δυνατόν στο βωμό της συναίνεσης και των «καλών σχέσεων» η πολιτικοποίηση των οικονομικών αιτημάτων να αναβάλλεται ή να ματαιώνεται. Χωρίς δογματισμό, αλλά και χωρίς «οικονομική μοιρολατρία» (Bourdieu 2001, 39), τα συνδικάτα πρέπει να προβάλλουν δυναμικά αιτήματα, αναδεικνύοντας την ύπαρξη φαινομένων κοινωνικής απληστίας και αποκαλύπτοντας τη δυνατότητα εναλλακτικών πολιτικών. Στο πλαίσιο αυτό, η πυκνή αποτίμηση της ιστορικής εμπειρίας που επιχείρησε ο Cohn (1993: 226) είναι ιδιαίτερα χρήσιμη: «Προγραμματικές δεσμεύσεις για εργασιακή ειρήνη, απεμπόληση μη οικονομικών ζητημάτων, [και] περιορισμοί της απεργιακής μαχητικότητας... [έχουν κατά κανόνα] αποδυναμώσει την εργατική πλευρά».

5. Η πέμπτη διάσταση αφορά τις *Σχέσεις των συνδικάτων με το Κράτος*: Το ότι ο κλασικός κοινωνικός κορπορατισμός είναι πια νεκρός είναι κοινός τόπος²⁴. Το να τον αναπολούν οι συνδικαλιστικές ηγεσίες είναι ίσως εύλογο, είναι όμως και μάταιο. Ως «αντιπολιτεύσεις που δεν γίνονται ποτέ κυβερνήσεις, τα συνδικάτα οφείλουν να διεκδικούν εκτός των κρατικών διαδρόμων» (Moody 1997, 285). Δεν σημαίνει βέβαια αυτό ότι τα συνδικάτα πρέπει να σταματήσουν να συνδιαλέγονται με το κράτος. Όμως τα συνδικάτα, περισσότερο από τους μελετητές, πρέπει και πάλι να εξοικειωθούν με το γεγονός ότι το κράτος, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, επιδιώκει τη μεταφορά του «ελέγχου των βασικών μέσων παραγωγής, επικοινωνίας και ανταλλαγής σε ιδιωτικά, εγγενώς μη δημοκρατικά τραπεζικά και επιχειρηματικά συγκροτήματα» (Panitch 1996, 108). Είναι συνεπώς προφανές ότι η ύπαρξη «καλών σχέσεων» με τις πολιτικές ηγεσίες δεν μπορεί να είναι αυτοσκοπός. Το ζήτημα αυτό –όπως και άλλα– προϋποθέτει εσωτερικές δημοκρατικές λειτουργίες (βλ. Moody 1997, 275-77· Hyman 1994, 124-25), και προπαντός υπέρβαση - αποτροπή τής - στην Ελλάδα ιδιαίτερα διαδεδομένης- χρήσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων από τα ηγετικά τους στελέχη ως εφελτήριο για την προώθηση ατομικών συμφερόντων²⁵. Χωρίς

24. Δεν πρέπει όμως να παραβλέπεται η ακριβής φύση του, όπως τη διατύπωσε πριν από δεκαπέντε χρόνια ο Μαυρογορδάτος (1988, 25): «...[Η] ταξική ασυμμετρία του κοινωνικού κορπορατισμού είναι...έκδηλη, αφού ως σύστημα τείνει να εξασφαλίσει, άμεσα και έμμεσα, τη συναίνεση της εργατικής τάξης στις αναπροσαρμογές και τελικά στην επιβίωση του καπιταλισμού. Στο μέτρο που αυτή η 'λέοντειος εταιρεία' μεταξύ των 'κοινωνικών εταίρων' υπήρξε κατ' εξοχήν δημιουργήμα της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής, έρχεται στο νου το καταλυτικό απόφθεγμα ότι 'η σοσιαλδημοκρατία είναι το ανώτερο στάδιο του καπιταλισμού'».

25. Είναι άλλωστε γνωστό ότι η απόσταση από τον απλώς συμβολικό ως τον ιδεολογικό ή και θεσμικό «κοινωνικό συνεταιρισμό» ανάμεσα στη συνδικαλιστική γραφειοκρατία και τη γραφειοκρατία του κεφαλαίου και του κράτους δεν είναι μεγάλη (Moody 1997a, 54). Δεν έχει κανείς παρά να δει τα βιογραφικά σημειώντων κυβερνητικών στελεχών με προϋπηρεσία στο συνδικαλισμό. Κατά τρόπο ειρωνικό, το πρόβλημα επιτείνεται τα τελευταία χρόνια, με την τυπική επέκταση των συνδικαλιστικών αρμοδιοτήτων. Η εργατική εκπροσώπηση στις πάνω από 400 επιτροπές και στα δεκάδες διοικητικά συμβούλια τραπεζών, θυγατρικών, ΔΕΚΟ και άλλων οργανισμών αποφέρει χρηματικές και άλλες αμοιβές, και αυτό έχει οδηγήσει σε έντονη αμφισβήτηση της ανεξαρτησίας (αλλά και της ηθικής υπόστασης) των συνδικαλιστικών ηγεσιών (βλ. *Καθημερινή*, 2 Φεβρουαρίου 2003).

να είναι δυνατή περαιτέρω διερεύνηση του προβλήματος αυτού, είναι, ωστόσο, σαφές ότι είναι στενά συνυφασμένο με την ανάγκη υπέρβασης του ακανθώδους οργανωτικού ανορθολογισμού του ελληνικού συνδικαλισμού — των μυριάδων αυτοτελών πρωτοβάθμιων σωματείων, της απουσίας κλαδικών συνδικάτων, και της «τερατώδους» οικονομικής εξάρτησης των σωματείων από το κράτος (Κουκουλές 1984· Μαυρογορδάτος 1988, 92-98²⁶).

6. Η έκτη διάσταση, τέλος, αφορά το ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα του *Διεθνισμού*: Ο βασικός κώδικας που συνέχει το κείμενο αυτό είναι η ανάδειξη της σημασίας της πολιτικής, κυρίως ως λόγου που διαμορφώνει συλλογικότητες και διεκδικητικά κοινωνικά υποκείμενα. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης η αναστροφή της αγοραίας κυριαρχίας είναι εντελώς αδύνατη χωρίς νέους διεθνικούς ορίζοντες (το γεγονός ότι και η ΕΣΑ είναι πανευρωπαϊκής εμβέλειας δεν είναι άλλωστε τυχαίο). Μεγάλο τμήμα της επιχειρηματολογίας που οδηγεί στην απίσχναση του κράτους πρόνοιας εδράζεται στη λογική της «εθνικής ανταγωνιστικότητας»: Οι εργαζόμενοι οφείλουν να συναινέσουν σε περιστολή των αμοιβών, τον περιορισμό των κοινωνικών δικαιωμάτων και την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, αλλιώς η εθνική οικονομία θα απολέσει τα «συγκριτικά της πλεονεκτήματα». Παρ' ότι η τεχνική αρτιότητα του επιχειρήματος είναι —όπως υποστηρίχθηκε— εξαιρετικά αμφίβολη, η ισχύς του ως απόφαση κοινής λογικής ή ως ρητορική αποστροφή είναι καταθλιπτικά προφανής. Μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο αν επισημανθεί ότι επαναλαμβάνεται μονότονα σε ολόκληρο τον —παγκοσμιοποιημένο— κόσμο. Αυτό προϋποθέτει διεθνή συνεργασία των συνδικαλιστικών δυνάμεων, διεθνισμό. Πρέπει όμως να τονιστεί πως «*διεθνισμός*» είναι πρωτίστως *διεθνικός πολιτικός λόγος* και μόνο δευτερευόντως οργανωτική κρυστάλλωση. Συναφώς, ένα τοπικό συνδικάτο μπορεί να απηχεί και να αναδεικνύει διεθνιστικές προτεραιότητες που μια πανευρωπαϊκή συνομοσπονδία όπως η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία (που απλώς αθροίζει εθνικούς λόγους χωρίς να τους συνθέτει) αμελεί²⁷. Οι μελετητές προβάλλουν συνήθως τις τεράστιες δυσκολίες που ανακύπτουν —και σωστά (π.χ. Tilly 1995, Moody 1997, Goetschy 1996, Hyman 1996, Burdieu 2001 39-45, 87-93/101): οι κοινωνικές διεκδικήσεις (ειδικά οι διεκδικήσεις που προβάλλουν τα συνδικάτα) είναι από τη φύση τους προσανατολισμένες εθνικά, ενώ πολλές από τις δράσεις που στρέφονται εναντίον «*υψηλότερων*» κλιμακίων εξουσίας (κατά τη μετα-Σιάτλ εποχή) χαρακτηρίζονται από τον εφήμερο, ασυνεχή και συμπιληματικό χαρακτήρα

26. Σε πιο πρόσφατο κείμενο ο Μαυρογορδάτος (2001, 31) παρουσιάζει γλαφυρά τις πιο κρίσιμες πλευρές του προβλήματος: «Η δημιουργία και λειτουργία [πλήθους οργανώσεων... χωρίς τη μαζική στήριξη που θα χρειαζόταν κανονικά] εξασφαλίζεται από μερικές εκατοντάδες 'στελεχών', για τα οποία υπάρχουν...ατομικά ανταλλάγματα...Μερικά τέτοια κίνητρα είναι μάλιστα θεσμοθετημένα, όπως οι πλουσιοπάροχες συνδικαλιστικές άδειες και προπαντός οι συντάξεις. Τα υπόλοιπα απορρέουν από την ένταξη των στελεχών σε πελατειακά δίκτυα, κομματικά και μη».

27. Άλλωστε τα αδιέξοδα μιας στενά οργανωτικής θέασης του προβλήματος είναι ήδη ορατά. Έχει πρόσφατα καταδειχθεί ότι, σε αντίθεση με μια ευρέως διαδεδομένη εικόνα, κατά τη δεκαετία του 1990 ο ρυθμός αύξησης των διεθνών κινηματικών οργανώσεων δείχνει σημάδια υποχώρησης (Smith 2001).

τους. Απλές λύσεις ασφαλώς δεν υπάρχουν, όμως πρόκειται για σημείο που ίσως μπορεί να φωτιστεί από την παραδοσιακή διαλεκτική: παρά την πολλαπλή υπονόμηση της δημόσιας σφαίρας που η «παγκοσμιοποίηση» επιφέρει, είναι προφανές ότι –κατά τρόπο παράδοξο– δημιουργεί παράλληλα προϋποθέσεις για την ανάδυση ενός πρακτικού διεθνικού λόγου. Όμως θα ήταν λάθος αν η αναζήτησή του αναλωνόταν σε αποκλειστικά κοινωνιολογικού χαρακτήρα αντιστοιχίσεις. Ο διεθνισμός και το ευρύτερο εγχείρημα ανάδειξης ρωμαλέων διεκδικητικών συλλογικοτήτων είναι πρωτίστως πολιτικό πρόβλημα.

Βιβλιογραφία

[Περιλαμβάνονται μόνο βιβλία και άρθρα στα οποία γίνεται παραπομπή]

- Abraham, F. (1999), «A Policy Perspective on European Unemployment», *Scottish Journal of Political Economy*, Vol. 46, No. 4, Σεπτέμβριος, σσ. 350-66.
- Adnett, N. (1996), *European Labour Markets: Analysis and Policy*, Λονδίνο, Longman.
- Ardy, B. and Begg, I. (2001), «The European Employment Strategy: Policy Integration by the Back Door?», Paper prepared for the *ECSC 7th Biennial Conference*, Madison, Wisconsin, 31 Μαΐου - 2 Ιουνίου.
- Ashiagbor, D. (2001), «EMU and the Shift in the European Labour Law Agenda: From "Social Policy" to "Employment Policy"», *European Law Journal*, Vol. 7, No. 3, σσ. 311-330.
- Βαΐου, Ν., Χατζημιχάλης, Κ. (1997), *Με τη Ραπτομηχανή στην Κουζίνα και τους Πολωνούς στους Αγρούς. Πόλεις, Περιφέρειες και Άτυπη Εργασία*, Αθήνα, Εξάντας.
- BLS (2001), *Supplementary Tables for Bureau of Labor Statistics*, News Release USDL 01-311, 25 Σεπτεμβρίου, <<http://ftp.bls.gov/pub/special.request/ForeignLabor/supptab.txt>>.
- Bourdieu, P. (2001), *Για ένα Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Κίνημα*, Αθήνα, Πατάκης.
- Buechler, S. M. (2000), *Social Movements in Advanced Capitalism: The Political Economy and Cultural Construction of Social Activism*, Νέα Υόρκη/Οξφόρδη, Oxford University Press.
- Cohn, S. (1993), *When Strikes Make Sense – and Why. Lessons from the Third Republic French Miners*, Νέα Υόρκη/Λονδίνο, Plenum Press.
- EIRO (2002), *European Industrial Relations Observatory on - line*, <<http://www.eiro.eurofound.ie>>.
- Esping - Andersen, G., M. Regini (επιμ.) (2000), *Why Deregulate Labour Markets?*, Οξφόρδη, Oxford University Press.
- European Communities (2001), *Competitiveness, Innovation and Enterprise Performance: A Selection of Graphs and Tables from the Competitiveness Report, the Innovation Scoreboard and the Enterprise Scoreboard*, Brussels, European Commission.
- Eurostat (2002), *Structural Indicators* presented at the December 2001 European Council meeting in Laeken, <<http://europa.eu.int/comm/eurostat/Public/dashshop/print-product/EN?catalogue=Eurostat&product=1-structur-EN&mode=download>>.
- Ζαμπαρούκου, Σ. (1996), «Συνδικαλιστικό Κίνημα και Κρατικός Παρεμβατισμός στη Μεταπολιτευτική Ελλάδα: Μια Συγκριτική Προσέγγιση», στο Χ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 91-118.

- Fakiolas, R. (1985), «The Greek Trade Unions: Past Experience, Present Problems and Future Outlook», στο G. Spyropoulos (επιμ.), *Trade Unions Today and Tomorrow*, Maastricht, Presses Interuniversitaires Européennes, σσ. 123-38.
- Gill, C., Gold, M., Cassey, P. (1999), «Social Europe: National Initiatives and Responses», *Industrial Relations Journal*, Vol. 30, No. 4, σσ. 313-29.
- Goetschy, J. (1996), «The European Trade Union Confederation (ETUC) and the Construction of European Unionism», στο P. Leisink, J. Van Leeput, J. Vilroks (επιμ.), *The Challenge to Trade Unions in Europe. Innovation or Adaptation?*, Cheltenham/Brookfield, Edward Elgar, σσ. 253-65.
- Goetschy, J. (1999), «The European Employment Strategy: Genesis and Development», *European Journal of Industrial Relations*, Vol. 5, No. 2, σσ. 117-37.
- Goetschy, J. (2000), «The European Employment Strategy: Strength and Weakness of an Open Method Co - ordination», *European Community Studies Association Review*, Vol. 13, No. 3, Φθινόπωρο.
- Goetschy, J. (2001), «The European Employment Strategy from Amsterdam to Stockholm: Has it Reached Cruising Speed?», *Industrial Relations Journal*, Vol. 32, No. 5, σσ. 401-18.
- Gold, M., Cassey, P. and Gill, C. (2000), «Employment, Employment, Employment: is Europe working?», *Industrial Relations Journal*, Vol. 31, No. 4, σσ. 275-90.
- Gray, J. (1999), *False Dawn: The Delusion of Global Capitalism*, Λονδίνο, Granta.
- Hyman, R. (1994), «Changing Trade Union Identities and Strategies», στο R. Hyman, A. Ferner (επιμ.), *New Frontiers in European Industrial Relations*, Οξφόρδη/Cambridge, Mass., Blackwell, σσ. 108-39.
- Hyman, R. (1996), «Changing Trade Union Identities in Europe», στο P. Leisink, J. Van Leeput, J. Vilroks, (επιμ.), *The Challenge to Trade Unions in Europe. Innovation or Adaptation?*, Cheltenham/Brookfield, Edward Elgar, σσ. 53-73.
- Hyman, R. (2001), «The Europeanisation – or the Erosion – of Industrial Relations?», *Industrial Relations Journal*, Vol. 32, No. 4, σσ. 280-94.
- ILO (2002), *LABORSTA – Database of Labour Statistics covering the Economically Active Population, Employment, Unemployment, Wages and Related Variables*, <<http://laborsta.ilo.org/cgi-bin/brokerv8.exe>>.
- ILO (2003), *Global Employment Trends*, Geneva, International Labour Organization.
- INE/ΓΣΕΕ (2002), *Απασχόληση και Εργασιακές Σχέσεις στην Ελλάδα: Πραγματικότητα, Τάσεις, Προοπτικές. Αποτελέσματα Πανελλαδικής Έρευνας, Τετράδια του INE - Ειδικό Τεύχος, Οκτώβριος 2002*.
- Κατσορίδας, Δ. (1998), «Απίες και Συνέπειες της Ανεργίας και η Ανάγκη Δημιουργίας Κινήματος Ανέργων», στο Μ. Χλέτσος, Δ. Κατσορίδας κ. ά. (επιμ.), *Ανεργία, Μύθοι και Πραγματικότητα*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Κουζής, Γ. (2001), *Εργασιακές Σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Ευελιξία και Απορρύθμιση ή Αναβάθμιση της Εργασίας*; Αθήνα, INE.
- Κουκουλές, Γ., Φ. (1984), *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική Αυτοδυναμία και Εξάρτηση, 1938-1984*, Αθήνα, Οδυσσεάς.
- Κουκουλές, Γ., Φ. (1997), «Αναδρομή σ' ένα Αμφιλεγόμενο Παρελθόν», στο Κ. Κασσιμάτη (επιμ.), *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο Τέλος του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 25-74.
- Kritsantonis, N. (1992), «Greece: From State Authoritarianism to Modernization», στο A. Ferner, Hyman (επιμ.), *Industrial Relations in the New Europe*, Οξφόρδη, Blackwell, σσ. 504-28.

- Leisink, P. Van Leemput, J., Vilrocx, J. (επιμ.) (1996), *The Challenge to Trade Unions in Europe. Innovation or Adaptation?*, Cheltenham/Brookfield, Edward Elgar.
- Λιάκος, Α. (1993), *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των Κοινωνικών Θεσμών*, Αθήνα, ΕΜΝΕ.
- Lipsig - Mumme, C. (1989), «Canadian and American Unions Respond to Economic Crisis», *The Journal of Industrial Relations*, June, σσ. 229-56.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (1988), *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη: Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στη Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2001), *Ομάδες Πίεσης και Δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκης.
- Μέγας, Χ. (2001), «Στοιχεία - σοκ για Ασφαλιστικό από την εργασιακή... Μπανανία», *Ελευθεροτυπία*, 6 Ιουλίου.
- McAdam, D., Tarrow, S., Tilly C. (2001), *Dynamics of Contention*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Moody, K. (1997), *Workers in a Lean World. Unions in an International Economy*, Λονδίνο, Verso.
- Moody, K. (1997α), «Towards an International Social - Movement Unionism», *New Left Review*, 225, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος, σσ. 52-72.
- Panitch, L. (1996), «Rethinking the Role of the State», στο J. Mittelman (επιμ.), *Globalization: Critical Reflections*, Boulder/Λονδίνο, Lynne Rienner Publishers, σσ. 83-113.
- Petmesidou, M. (1996), «Social Protection in Greece: A Brief Glimpse of a Welfare State», *Social Policy & Administration*, vol. 30, No. 4, σσ. 324-47.
- Πρωτόπαππας, Ε. (1997), «Η Συμβολή του Εργατικού Κινήματος στην Ανάπτυξη της Οικονομίας», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο Τέλος του 20ού Αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 85-101.
- Πρωτόπαππας, Ε. (1998), «Η Κρίση στα Συνδικάτα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 23 Ιουλίου 1998, σσ. 41-2.
- Rhodes, M., Hemerijk, A., and Ferrera, M. (2001), «The Future of the European "Social Model" in the Global Economy», *Journal of Comparative Public Policy Analysis*, Vol. 3, No. 2, σσ. 163-90.
- Sabel, C. (2000), «A Quiet Revolution of Democratic Governance: Towards Democratic Experimentalism», Paper presented at the EXPO 2000, OECD Forum on the Future, Conference on 21st Century Governance, Ανόβερο, 25-26 Μαρτίου.
- Sartori, G. (υπό έκδοση), *Σημασιολογία, Έννοιες, Συγκριτική Μέθοδος*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Σεφεριάδης, Σ., «Διεδικητικό Κίνημα και Πολιτική: ο Ελληνικός Συνδικαλισμός πριν από τη Δικτατορία (1962-1967), *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 12 Νοέμβριος, σσ. 5-34.
- Σιάνου, Φ. (1997), «Η Θέση των Γυναικών στο Συνδικαλιστικό Κίνημα», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο Τέλος του 20ού Αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg.
- Σμυρνής, Κ. (2001), *Εργατική Ειδηση και Εργαζόμενοι*, Αθήνα, Λιβάνης.
- Σπυρόπουλος, Γ. Π. (1998), *Εργασιακές Σχέσεις: Εξελίξεις στην Ελλάδα, την Ευρώπη και τον Διεθνή Χώρο*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Smith, J. (2001), «Globalization and Social Movements: Exploring Connections Between Global Integration and Political Mobilization», Paper presented at the American Sociological Association Annual Meeting, Anaheim CA, 18 Αυγούστου.
- Stathopoulos, P. (1996), «Greece: What Future for the Welfare State?», στο V. George και P. Taylor Goody (επιμ.), *European Welfare State Policy. Squaring the Welfare Circle*, Λονδίνο, Macmillan, σσ. 136-55.

- Streeck, W. (1987), «The Uncertainty of Management in the Management of Uncertainty», *Work, Employment and Society*, Vol. 1, σσ. 281-308.
- Tarrow, S. (1998), *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge/ Νέα Υόρκη, Cambridge University Press.
- Teague, P. (2001), «Deliberative Governance and EU Social Policy», *European Journal of Industrial Relations*, Vol. 7, No. 1, σσ. 7-26.
- Tilly, C. (1995), «Globalization threatens Labor's Rights», *International Labor and Working Class History* 47, σσ. 1-23.
- Trubeck, D. M., Mosher, J. S. (2001), «New Governance, EU Employment Policy, and the European Social Model», Paper presented at the *Conference on Reconfiguring Work and Welfare in the New Economy*, European Union Centre, University of Wisconsin - Madison, 10-12 Μαΐου.
- Visser, J. (2000), «From Keynesianism to the Third Way: Labour Relations and Social Policy in Post-war Western Europe», *Economic and Industrial Democracy*, Vol. 21, σσ. 421-56.